

ducción castellana de Juan de Molina, la edición de Alcalá de 1536 en versión castellana de Miguel de Eguía y la de Barcelona de 1592 en traducción castellana de Sebastián de Cornellas. Se citan tres ediciones del xvii, dos del xviii, siete del xix y cuatro del xx. Podría concluirse que el interés máximo por Apiano se suscitó en el siglo xvi, época de grandes descubrimientos; ello se refleja en bibliotecas portuguesas, pero de una manera muy similar en los demás rincones de la llamada Europa Occidental.

Viene a continuación la traducción portuguesa de Apiano; es la primera vez que *Las Guerras de Iberia* se exponen en la dulce lengua de Camões y de Pessoa. Es esta una labor meritoria y rigurosa debida al profesor bracarense José Cardoso, infatigable traductor de obras clásicas griegas y latinas. El profesor Cardoso ha vertido también al portugués la *Geografía*, de Estrabón; el *Cíclope*, de Teócrito; la *Crónica*, de Idacio; la *Historia contra los paganos*, de Osorio; la *Vida de san Fructuoso*, de Valerio; la *Vida de San Ambrosio*, de Paulino de Milán, y la *Vida de san Geraldo*, de D. Bernardo. Ha trabajado también sobre el *Itinerario*, de Egeria, amén de un ingente cúmulo de artículos sobre temas pedagógicos y de cultura clásica en numerosos periódicos y variadas revistas. Gran parte de tales artículos han sido recogidos en un grueso volumen, que es su anterior y último libro, con el título *La enseñanza en Portugal*. Así se sintetizan cuatro décadas gloriosas de la vida de José Cardoso, actualmente profesor en la ciudad de Braga (por cierto, ha trabajado también sobre los Concilios Bracarenenses). Nos encontramos, pues, ante un traductor experimentado y con altas cotas de fiabilidad.

Esta obra de Apiano consta de dieciséis capítulos divididos en ciento dos apartados. Se inicia con el fabuloso rei-

nado del rey Argantonio y se pasa inmediatamente a describir la ocupación cartaginesa; se finaliza con la llegada de Julio César a la Península Ibérica en el año 61 a.C. La traducción se extiende entre las páginas 37 a la 123, con notas aclaratorias de diverso matiz y riqueza a pie de página, donde se muestra la ingente erudición y sabiduría del profesor portugués. Siguen tres útiles índices: antroponímico, geográfico e índice general. Obra, sin duda, muy meritoria e importante la que nos ha brindado José Cardoso, para quien traducir no es un trabajo, sino un arte.

Serafin Bodelón

La Via Appia. Decimo incontro di studio del comitato per l'archeologia laziale, Archeologia Laziale X, 1 (Quaderni del centro di Studio per l'archeologia etrusco-italica, 18)

Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 1990, pp. 190

Aquest quadern, editat per Stefania Quilici-Gigli com a mostra d'homenatge al maestro M. Pallotino en ocasió del seu octagèsim aniversari, recull les actes de la X trobada d'arqueologia del Laci, celebrada a Roma entre el 7 i el 9 de novembre de 1989. És un monogràfic dedicat a la *regina lungarum viarum*, és a dir, la Via Appia, i complementa dues obres anteriors: la *Via Appia da Roma a Bovillae* (Roma, 1977) i *La Via Appia I da Porta Capena ai Colli Albani i II, dalla pianura Pontina a Brindisi* (Roma, 1979). Ofereix una divisió en dues parts: la primera inclou les relacions i les ponències, mentre la segona, més breu, conté les comunicacions i les notes.

El primer grup s'obre amb l'aportació de C. Nicolet, «Strabon, les routes d'Ita-

lie et les documents géographiques du temps d'Auguste», que proporciona el marc teòric i conceptual sobre el qual treballaven els antics geògrafs. Un dels articles més interessants és «La Via Appia nella politica espansionista di Roma», pp. 21-28, obra de G. Uggeri, que subratlla els condicionants militars i de política exterior que provocaren la construcció i la progressiva ampliació i millora dels distints trams de la cèlebre ruta. En el seu inici, fou concebuda com una via de penetració a través del bellicós Samni en direcció a Tarent; en una segona etapa, serví com a punt de suport de les expedicions d'Orient, circumscrites en un primer moment a la conquesta de Grècia i Àsia Menor durant els segles II-I aC i ampliades posteriorment per les expedicions de Trajà a la Dàcia i a la Pàrtia. No cal dir que Nerva i Trajà prengueren cura amb especial diligència d'aquesta essencial via de comunicació, com ho posa en relleu l'aportació de G. Di Vita-Evrard, «Inscriptions routières de Nerva et de Trajan sur l'Appia Pontine», pp. 73-94. Destaquem també la contribució de W. Eck, «Die Administration der Italienischen Strassen: das Beispiel der Via Appia», pp. 29-40, que conté especials referències als *curatores viae Appiae*. Digne de menció en el camp tècnic és «Il rettilineo della Via Appia tra Roma e Terracina: la tecnica costruttiva», a càrrec de L. Quilici i «Il territorio pontino e la Via Appia», de M. Canciellieri, en el qual es demostra que el tram pontí de la Via és posterior a la distribució i localització de la zona.

En definitiva, aquest número divuit dels *Quaderni AEL*, és una bona mostra de l'enfocament interdisciplinari dels estudiosos transalpins. L'estudi conjunt dels textos i de les fonts epigràfiques, l'observació de les dades arqueològiques i la comparança amb pervivències taroantigues, medievals i modernes es

complementen en aquesta obra, digne exemple d'homenatge i gratificació al mestre d'etruscòlegs.

F. Xavier Espluga

A. LÓPEZ LÓPEZ,
Fabularum Togatarum
Fragmenta (edició crítica)
Salamanca, Ediciones Universidad,
1983

L'obra que ressenyem aquí representa la primera edició espanyola dels fragments de la *fabula togata* i constitueix la tesi doctoral que, dirigida pel professor A. Pociña, l'autora va presentar a Salamanca el 1979. Es tracta d'una edició crítica de tots els fragments de la *togata*, que s'afegeix a les edicions de fragments de còmics menors de l'*Atellana*, de P. Frassinetti (Roma, 1969²). L'edició és dividida en les tres clàssiques parts de les edicions crítiques, és a dir, introducció, edició dels fragments, traducció i notes.

A la primera part o introducció (pp. 15-46) l'autora fa algunes consideracions sobre la definició, el naixement i els conreadors de la *fabula togata*; sobre les edicions precedents de la *togata*, tot començant per algunes edicions importants del s. XVI fins arribar al s. XIX, en què n'apareixen les grans edicions de Bothe, Levée, Neukirch i Ribbeck; sobre la transmissió dels fragments (Noni, Fest, Carisi, Ciceró, etc.) i, finalment, sobre la seva edició.

La segona part constitueix l'edició dels fragments (pp. 47-161), que comprèn text llatí, *testimonia* i aparat crític. En la part de *testimonia*, a més d'oferir-s'hi el text de l'autor o autors que ens han conservat el fragment, s'inclouen entre parèntesis certes lliçons quan afecten el nom del comediògraf o